

ՉԱԿԱՄ ԳԱՎԱՌԸ ԺԷ դ.-ԺԸ դ. ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴԻՆ

Բանալի բառեր՝ Զական, Տավուշ, Վերին Զական, Ղարամուրատ, Լղարակ, լեզգիներ, Օսմանյան կայսրություն, Սեֆյան Իրան, հարկամատյան, նահիյե, աշխարհագիր:

Զականը (Զագամ, Զաքամ, Զագամ, Զեգամ, Սագիմ) տեղանունը հայկական աղբյուրներում առաջին անգամ հիշատակում է ԺԳ դ. հեղինակ Վարդան Արևելցին: Խոսելով Գանձակի մասին՝ հեղինակը նշում է. «Գանձակ Գանջայ է իւր վիճակովն եւ Զականով, մինչեւ ի դաշտն Գագայ, եւ կայ ի նմա սուրբ ուխտն Խորանաշատ եւ Նղիշէի առաքելոյն աթոռն»¹: Զականին ևս մեկ անգամ Վարդան Արևելցին անդրադառնում է Գեղարքունիք գավառը նկարագրելիս. «Գեղամ Գեղարքունի է, ուր կայ ուխտն Մաքենիս, եւ Սեւան կղզին ի մէջ ծովուն: Եւ բազում գաւառք ի կողմն հիւսիսոյ, որ կոչի Զական, ուր կայ սուրբ Խորանաշատ եւ Հողարծին եւ Գետեաց վանք, ուր աթոռն է Գոշ Մխիթար (Ա) վարդապետին»²: Վարդան վարդապետի ավանդած տվյալները մոտավոր պատկերացում են տալիս գավառի տեղագրության ու սահմանների մասին: Ստացվում է՝ Զականը ընկած է Սեանից հյուսիս, իսկ սահմանները հասնում են մինչև Գանձակ³: Արևելքում վերջինիս սահմանները հասնում են մինչև Աղստե գետի հովիտ: Փաստորեն, հեղինակը մի քանի գավառներ ընդգրկում է Զականի կազմում: Գավառի մասին հաջորդող դարերի գրավոր աղբյուրներում որևէ տեղեկություն չի հանդիպում: Սկսած ԺԶ դ. կեսերից՝ Զականը բազմիցս վկայված է ինչպես հայկական, այնպես էլ օտար աղբյուրներում:

Սեֆյան շահ Թահմասպ I-ի (1524-1576) հայոց Միքայել Սեբաստացի կաթողիկոսին տրված⁴ (1548 թ. դեկտեմբեր-1549 թ. հունվար) մի հրովարտական⁵, ի թիվս մի շարք գավառների, հիշատակված է նաև Զականը: ԺԷ դ. վերջին

* ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, ասպիրանտ, yesayan1990@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ ապրիլի 2, 2022, գրախոսելու օրը՝ հունիսի 2, 2022:

¹ Աշխարհացոյց Վարդանայ Վարդապետի, քննական հրատարակութիւն Հայկ Պէրպէրեանի, Բարիգ, 1960, էջ 11:

² Նույն տեղում, էջ 12:

³ Դ. ԻճՖիճյան, Ստորագրութիւն Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822, էջ 312:

⁴ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Հրովարտականք, պրակ առաջին (ԺԵ-ԺԶ դդ.), կազմեց՝ Հ. Փափազյան, Երևան, 1956, էջ 59:

⁵ Հատկանշական է, որ ԺԷ դ. Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի կարգադրությամբ հրովարտակր վերանորոգելիս, վերջինիս կցվել է հայերեն համառոտ բովանդակությամբ: Այնտեղ՝ ի տար-

Օսմանյան կայսրությանը մի կարճ ժամանակ հաջողվում է տիրել Զակամին: Այդ ընթացքում նրանք իրականացնում են աշխարհագիր: Աշխարհագիր մատյաններում որպես Գանձակի սանջակի նահիյե (գյուղախումբ) հիշատակված է նաև Զակամը⁶: Այսպիսով, այն որպես վարչամիավոր սկսում է շրջանառվել նաև օտար աղբյուրներում: Գավառն իր մեջ ներառում է Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Գարդման գավառի մեծագույն մասը, որոշ շրջաններ Տուս-Քուստակ (Տուշքատակ) և Արցախ նահանգի Կողթ⁷ գավառներից⁸, այսինքն՝ համանուն Զակամ գետի վերին ավազանը⁹:

Հետագա տարիներին ծավալված պարսկա-օսմանյան պատերազմների արդյունքում՝ ժե դ. սկզբին, գավառը կրկին անցնում է Սեֆյան տերությանը: Վերջինիս կազմում այն ներառված էր Գանձակ-Ղարաբաղի բեկլարբեկության մեջ: Սեֆյան շահերը Զակամն ու Տավուշը որպես ժառանգական օլբա¹⁰ տվեցին զուլբադար ցեղի շամսադգինլու ճյուղին¹¹: Վերջիններս և նրանց հետ երկրամաս տեղափոխված այլ մանր ցեղեր հետզհետե սկսեցին ստվարանալ հիշյալ գավառներում: Վարելով քոչվորական կենսաձև՝ նրանք ձմռան ամիսներն անց էին կացնում Կուրի հովտում, իսկ ամռանը բարձրանում էին Միափորի և Գարդմանի լեռնային շրջանները¹²: Համաձայն իրանական մի վավերագրի՝ Զակամ գավառը Սեֆյան արքունիքին վճարում էր 5998 թուման և 5980 դինար հարկ: Զակամի կառավարիչը խաղաղ ժամանակ ուներ 1200 զինվոր¹³: Հավանաբար

բերություն բնօրինակի, Զակամը գրված է հոգնակի ձևով՝ Զակամներ: Վերոնշյալը ևս վկայում է, որ ժՁ դ. գավառը դեռևս բաժանված չէր:

⁶ Dr. Hüsamettin Memmedov. "Beylerbeylikten Hanlığa: Gence - Karabağ". «Tarih Tarih.com». 2 noyabr 2017-ci il tarixində www.tarihtarih.com orijinalından arxivləşdirilib (türk.).

⁷ Թ. Հակոբյան, Ս. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանիև հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ 2, ցուցակ I, Երևան, 1988, էջ 259: Մակար Լալու. Բարխուտարեանց, Աղունից երկիր եւ դրացիք, Արցախ, Երևան, 1999, էջ 189, (Այսուհետև՝ Բարխուտարեանց), հեղինակը Զակամն ամբողջությամբ նույնացնում է Արցախ նահանգի Կողթ գավառի հետ:

⁸ Մովսես Խորենացի, Աշխարհացոյց (ՄՀ, հ. Բ, Ե. դար), Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 2153:

⁹ Ներկայումս ամբողջովին գտնվում է Ադրբեջանի Հանրապետության կազմում՝ և ընդգրկված են վերջինիս Գետաբեկի, Շամֆուրի և Թովուզի շրջանների մեջ: Այլ կերպ ասած՝ գավառի տարածքը համապատասխանում է ՀՀ Արծվաշեն անկլավից դեպի հյուսիս ու արևելք ընկած տարածքներին:

¹⁰ Քոչվոր ցեղերի պարագլուխներին կամ զինվորականներին տրվող հողային տիրույթ, որը ժառանգաբար փոխանցվում էր, տե՛ս Ք. Կոստիկյան, Հ. Գևորգյան, «Սեֆյան շահերի նորահայտ հրովարտակները Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանում», Բանբեր Մատենադարանի, №26, Երևան, 2018 էջ 66:

¹¹ П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв., Ленинград 1949, с. 135.

¹² Հենց նշված ցեղի անունից էլ հետագայում տարածաշրջանը սկսեց կոչվել Շամշադին, Շամշադիլ ձևով:

¹³ Tadhkirat Al-Muluk, a manual of Safavid Administration, translated and explained by V. Minorsky, London, 1943, p. 101. Ավելորդ չենք համարում նշել, որ նույն էջի ծանոթագրու-

հենց ժէ դ. սկզբին այն բաժանվում է երկու մասի՝ Վերին Զակամ և Ներքին Զակամ: Ժամանակ առ ժամանակ գավառն իր մեջ ներառել է նաև Տավուշ¹⁴ գավառից որոշակի տարածքներ¹⁵, ապա ավելի ուշ շրջանում երկու տեղանունները դուրս են մղվել գործածությունից և սկսել են հիշատակվել Շամշադին ձևով:

Զակամը լայնորեն հիշատակվում է հատապես ժէ դ. հայկական սկզբնաղբյուրներում: Գրավոր աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ այն քննվող ժամանակաշրջանի Հայաստանի առավել բնակեցված երկրամասերից էր: Պարսկա-օսմանյան պատերազմներից հետո գավառում կատարվում են լայնածավալ շինարարական աշխատանքներ: Ավերված հոգևոր հաստատությունները նորոգվում են, զուգահեռաբար հիմնվում են նորերը: Բանն այն է, որ հյուսիսարևելյան Հայաստանը՝ ներառյալ Զակամը, մասամբ զերծ էր մնացել շահաբասյան բռնագաղթից¹⁶: Բացի այդ, դեպի այդ գավառ նկատվեց նաև բնակչության որոշակի միգրացիա, որը պայմանավորված էր 1635 թ. Արարատյան դաշտում ընթացող պարսկա-օսմանյան նոր ռազմական գործողություններով. «Եւ ելին ի բնակութենէ իւրեանց և ցրուեցան՝ ոմանք՝ յաշխարհն Վրաց, ոմանք՝ յԱղուանս, ի Զակամ, ի Գեանճաչ, ի Խաչեն, ի Վարանդ և այլ ուր և կարացին»¹⁷: Զակամը փաստորեն լինելով առավել ապահով բնակավայր, բնակեցվեց այլ տեղերից՝ հիմնականում կենտրոնական Հայաստանից գաղթած բնակչությամբ: Այս ամենի արդյունքում գավառի բնակավայրերն ավելի են ստվարանում և հիմնվում են նաև նոր գյուղեր: Գավառի մի շարք գյուղեր հիշատակվում են հայերեն ձեռագիր հիշատակարաններում, որոնք փաստորեն ժամանակին հայտնի գրչօջախներ էին¹⁸:

Վերին Զակամ գավառում գտնվող նշանավոր Մելիքզադա գյուղի մասին

քյան մեջ, Մինոսկին Զակամը սխալմամբ տեղադարձում է Կախեթի կազմում՝ Զաֆաթլայի շրջանում՝ նույնկերպ վարկելով նաև էջ 166-ի համար 3 ծանոթագրության մեջ:

¹⁴ Խաչյեյ Օրո՛ւ՝ 1699 թ. հեղինակած Հայաստանի ազատագրության «Պֆալցյան» ծրագրում հիշատակված է նաև Զակամ գավառը: Համաձայն այդ ծրագրի՝ Զակամ գավառից Հայաստանի ազատագրության գործը գլուխ բերելու նպատակով ժողովելու էր 5000 զորք: Տե՛ս Ա. Հովհաննիսյան, *Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության*, գիրք երկրորդ, Երևան, 1959, էջ 374: Ա. Հովհաննիսյանը Զակամը սխալմամբ ամբողջովին նույնացնում է Շամշադինի՝ ներկայիս ՀՀ Տավուշի մարզի Բերդի տարածաշրջանի հետ:

¹⁵ Տե՛ս օրինակ 1620 թ. Լորակ գյուղում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանը, որտեղ Խորանաշատը ներկայացված է Զակամ գավառի կազմում (Հայերեն ձեռգրերի ժէ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1974, էջ 725):

¹⁶ Ա. Եսայան, *Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Հյուսիսարևելյան Հայաստանում շահ Աբասի կառավարման շրջանում*, Հայագիտության հարցեր, 1(19), Երևան, 2020, էջ 37-49:

¹⁷ Զաֆաթա Քանաֆեղի, աշխատասիրությամբ Ա. Վիրաբյանի, Երևան 2015, էջ 95:

¹⁸ Զակամ գավառի գրչօջախների մասին տե՛ս Ս. Կարապետյան, *Հյուսիսային Արցախ*, Երևան, 2004, էջ 278, տե՛ս նաև էջ 587 բարեզր, տե՛ս Թ. Մինասյան, *Ուտիքի գրչություն կենտրոնները*, Երևան, 2020, էջ 108-120:

հիշատակություն կա Առաքել Դավրիժեցու երկում: Ինչպես նշվեց, ժՁ դ. վերջին, կարճ ժամանակով, տարածաշրջանն անցել էր Օսմանյան կայսրությանը: Տեղի հայ ավագանին, նեղվելով օսմանյան հալածանքներից, ապավինում է պարսից շահ Աբասին (1587-1629): Պատմիչը, մանրամասնորեն թվարկելով բոլորին, նշում է նաև Մելքիսեթ եպիսկոպոսին, որը Մելիքզադա գյուղից էր. «Մելքիսեթ եպիսկոպոսն ի վերին Զակամայ ի Մելիքզատայ գեղջէ...»¹⁹: Գավառում Մելքիսեթ եպիսկոպոսի ունեցած դիրքի ու ազդեցության մասին է վկայում հետևյալ հաղորդումը. «որ էր երկրիս իշխան հոգեւոր և մարմնաւոր»²⁰: Մելիքզադա գյուղում գործել են մի քանի եկեղեցիներ, որի մասին վկայված է 1652 թ. Հակոբ քահանայի ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում. «Ի ՌՃԱ (1652) թուականիս Հայոց և ի յամսեանն մարտի ի Ա (1), աղուհացից պահոց առաջին շաբաթին, երկուշաբթի օրն, եղև սկիզբն գրութեան սբ. Աւետարանիս և կատարեցաւ ապրիլ ամսոյ ժե (15), յաւուր մեծի հինգշաբթին...: Արդ՝ գրեցաւ սա ի յերկիրս Զակամ, ի գիւղս Մելիքզատայ, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնիս և Ս. Թովմայ և այլ Ս. Նահատակի, որ աստ է, ձեռամբ անարուեստ և փծուն գրչի Յակոբայ յետնեալ քահանայի»²¹: Գրչի հիշատակած մի քանի եկեղեցիներից կարելի է եզրակացնել, որ գյուղը խիտ բնակչություն պետք է ունեցել: Այս ամենը արձանագրում է նաև արդեն լքված ու ավերված գյուղատեղի ժԹ դ. վերջերին այցելած Մակար արքեպիսկոպոս Բարխուդարյանցը: Վերջինս նկատում է ընդարձակ հայկական գերեզմանոցի, ինչպես նաև Հակոբ քահանայի հիշատակած եկեղեցիների ավերակները²²:

Գավառի առավել հաճախ հիշատակվող խոշոր բնակավայրերից էր Ղարամուրատը²³: Բնակավայրի մեծության մասին է խոսում Բարխուդարյանցի հետևյալ դիտարկումը. «Գիւղիս, եկեղեցուս եւ հանգստարանիս ծաւալից այցելուն եզրակացնում է, թէ Մեծ-Ղարա-Մուրատս գիւղաքաղաք եղած է»²⁴: Ժե դ. սկզբին, անհայտ պատճառներով, Մեծ Ղարամուրատում էին հաստատվել նաև Ասրիկ գետի ավազանում գտնվող Չաթախ գյուղի բնակիչները²⁵: Դարի առաջին կեսին գյուղում գործում էր երկու եկեղեցի, որոնցից մեկը, համաձայն Դավիթ Գեղամացի եպիսկոպոսի թողած հիշատակարանի, կառուցվել է 1610-ական թթ.: Չաթախից Ղարամուրատ գաղթած Աղաբաբի կողմից²⁶: Վերջինս կառու-

¹⁹ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Երևան, 1990 էջ 63:

²⁰ Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, էջ 363:

²¹ Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ, հ. Գ, էջ 476:

²² Բարխուդարեանց, էջ 319:

²³ Հավանաբար ժէ դ. առաջին կեսերին գյուղից ոչ հեռու հիմնադրվում է նոր բնակավայր՝ Փոֆր Ղարամուրատ գյուղը:

²⁴ Բարխուդարեանց, էջ 318:

²⁵ Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, էջ 367:

²⁶ Նույն տեղում:

ցում է նաև ջրաղաց: Առավել նշանավոր էր Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցին, որը, համաձայն շինարարական արձանագրության, կառուցվել է 1634 թ.²⁷: Ղարամուրատը նաև հայտնի էր գյուղից ոչ հեռու գտնվող Կուսանաց և Հարանց անապատներով: Հիշատակված հոգևոր կենտրոններում ընդօրինակվել են բազմաթիվ ձեռագրեր:

Վերոհիշյալ Աղաբաբի որդի Իսկանդար բեկը կնուխյան է առել հարևան Գեղարքունիքի նշանավոր մելիք Շահնազարի²⁸ դստերը²⁹: Ինչպես երևում է նրանց սերունդները երկար ժամանակ ազդեցիկ դիրք են ունեցել տարածաշրջանում: Այս տոհմի ներկայացուցիչները հիշատակվում են 1709 թ. Ղարամուրատի հարևան Սուլթանեցի գյուղում ընդօրինակված Հայսմավուրքի հիշատակարանում. «...և ի տէրութեն Թիւրգանլարի»³⁰ նահանգիս Նիւթվալի խանի որդի Մեհրալի խանին և շահրիար Աղաբաբի որդույ Իսկանդարի որդույ Հախնազարի որդույ Աղապապայ քալանթարի և մելիքութեանս իւր որդի Մելիքթահրի, որք են բնիկ գեղջիւ ղարամուրատեցի»³¹: Կարող ենք արձանագրել, որ Աղաբաբի տոհմը գրեթե մեկ դար կարևորագույն դերակատարություն է ունեցել գավառում, իսկ նրանց վերջին՝ մեզ հայտնի ժառանգները, հիշատակվում են որպես «քալանթար» և «մելիք»:

Վերին Զակամ գավառում գտնվող մեկ այլ բնակավայրի՝ Շաքարբեկ գյուղի մասին տեղեկանում ենք 1633 թ. ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանից. «ի յերկիրս Վերին Զակամ, ի գիւղս որ կոչի Շաքարբեկ...»³²:

Գավառի նշանավոր բնակավայրերից էր Պապաջան գյուղը, որը հիշատակվում է 1655 թ. Ավետիս քահանայի ձեռքով ընդօրինակված Շարակնոցի հիշատակարանում: Գրիչը նաև կցկտուր տեղեկություններ է հաղորդում ժամանակի քաղաքական անցքերից. «Արդ՝ եղև ավարտ գրչութեան... ի շրջակայութեան հայկազեան տումարի հազար հարիւր և չորս (1655) ամի, ի դառն և անբարի, վշտաշատ ժամանակի, որ երերուր և տատանեալ ազգս Հայոց, ի ձեռն այլազգեաց և անօրինաց և յանրիաւ պահանջողաց, ի հայրապետութեան տեառն Պետ-

²⁷ Բարխուտարեանց, էջ 318:

²⁸ Մելիք Շահնազարի և նրա տոհմի մասին մանրամասն տե՛ս Ք. Կոստիկյան, Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնազարյանների պատմությունից (Մեծավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXIV), Երևան, 2005, էջ 303-329:

²⁹ «Թվականին ՌՀ (1621)-երոր[դ] Հախնազարն իլաւ, որ է որդի[ի] Յիսկանտար բեկին և թոռն պարոն Աղաբաբին: Քրիստոս Աստուած զինքն, ընդ երկայն ավուրս պահէ: Ի մաւր կողմանէ թոռն Մելիք Շահնազարին», Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, էջ 364:

³⁰ Վերին Զակամ գավառի հյուսիսարևելյան հատվածը, հավանաբար դարավերջից, հիշատակվում է որպես առանձին վարչամիավոր՝ Թուրգանլար ձևով:

³¹ ՄՄ 3813, ք. 496բ.:

³² Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, էջ 531:

րոսի նորընծայ և սրբազան կաթողիկոսի և առաքելական աթոռ սորին Գանձասար կոչի, և ի խանութեան երկրիս մերում Մուրթուզա խանին, ի սբ. և ի գերահռչակ ուխտիս որ կոչի ... Չարեքայ անապատ... Բայց եղև սկսանել Շարակնոցիս ի երկրին մերում Վերին Զակամ, ի հայրենական գեօղն իմ, անուն Պապաջան: Եւ այժմ օտարացեալ և փախուցեալ կամ ի երկիրս, զոր ի վերոյ գրեցաք, ի գիւղս որ կոչի Խաւունիս, որ եղև աւարտ Շարակնոցիս, զի ի շենս այս կայ պատուական Զուխտակ եկեղեցիս... Գրեցաւ ձեռամբ ամենամեղաւոր գրչի Աւետիս անպիտանի, [որ] քահանայ կոչի»³³: Հիշատակարանից պարզ է դառնում, որ Պապաջան գյուղում ինչ-որ աղետ է կատարվել, և փախստական քահանան հայտնվել է հարևան Շամքոր գավառի Խավունիս³⁴ գյուղում: Արդեն երեք տարի անց Աւետիս քահանան հայրենի գյուղում էր, և խաղաղ պայմաններում ընդօրինակում է հերթական ձեռագիրը. «Եղև զրաւ գրչութեան քրիստոսախօս և տիեզերալոյս սբ. Կարմիր Աւետարանիս ի թուաբերութեանս հայկազեան տոհմի հազար հարիւր և ութ (1659) ամի, խաղաղութիւն ժամանակի, երկիրս Վերին Զագամ, ի գեօղս Պապճան կոչի, ընդ հովանեաւ Ղար[ա]մուրատի յանապատի...»³⁵:

Հաջորդ ձեռագիրը քահանան ավարտել է 1661 թ., որի հիշատակարանից իմանում ենք, որ գյուղում գործել է երկու եկեղեցի³⁶: Աւետիս քահանայից հայտնի վերջին ձեռագիրը կազմվել է 1668 թ.³⁷: Բացի նշված քահանայից, Պապաջան գյուղում Հովհաննէս անունով քահանան ընդօրինակել է Ավետարան³⁸:

Վերին Զակամի հայտնի գյուղերից էր Սուլթանեցիքը: Առաջին անգամ գյուղի մասին վկայություն հանդիպում ենք 1647 թ. գրված Ավետարանի հիշատակարանում³⁹: Ձեռագրի հեղինակը Մխիթար անունով աշխարհական է, համաձայն որի, գյուղում գործում էր Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին⁴⁰:

Նույն հեղինակի՝ արդեն 1671 թ. ձեռագիր հիշատակարանից իմանում ենք, որ տարածաշրջանում համաճարակ է մոլեգնել՝ դառնալով մեծ թվով մահացությունների պատճառ. «Ի յայսմ ամի անկաւ սաստիկ մահ յերկիրս Վերի Զակամայ: Որ օր մի ի տան միում եօթն ոգի վաղճանեցաւ»⁴¹: Սուլթանեցիք գյուղում

³³ Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ, հ. Գ, էջ 691:

³⁴ Խավունիս գյուղի տեղագրությունը տե՛ս Ս. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 101:

³⁵ Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ, հ. Գ, էջ 867:

³⁶ Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 165:

³⁷ Յուդակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Բ, Երևան, 1970, էջ 769:

³⁸ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, հ. Բ, Երևան, 2004, էջ 90:

³⁹ Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ, հ. Գ, էջ 247:

⁴⁰ Նույն տեղում:

⁴¹ ՄՄ 6759, տող 256բ, հմմտ. Բարխուստարեանց, էջ 305:

Մխիթար գրչի ընդօրինակած մեզ հայտնի վերջին ձեռագիրը թվագրվում է 1678-ով⁴²: Արդեն ԺԸ դ. սկզբին, ինչպես նշվեց վերևում, գյուղում հիշատակվում են ղարամուրատեցի Աղաբաբի «մելիք» և «քալանթար» ժառանգները:

Դարավերջին Սեֆյան Իրանում սկսված ճգնաժամը բացասաբար ազդեց նաև տերության ենթակա տարածքների վրա: Ստեղծված իրավիճակից շտապում է օգտվել Սեֆյանների վաղեմի թշնամի Օսմանյան կայսրությունը: ԺԸ դ. սկզբից գավառը, և առհասարակ հյուսիսարևելյան Հայաստանը հսկայական վնասներ կրեցին լեզգիների արշավանքներից: Մի քանի հաջող ավարառություն իրականացնելով Շիրվանում՝ վերջիններս ստացան նաև Օսմանյան Թուրքիայի աջակցությունը⁴³ և սկսեցին մշտական վտանգի ու քառուսի մեջ պահել Իրանի հյուսիսային սահմանները: Հյուսիսարևելյան Հայաստանը դարձավ լեռնականների ավարառության հիմնական վայրերից մեկը: Վերջիններս օժանդակում և դրդում էր Օսմանյան կայսրությունը, որը նպատակ ուներ հարմար առիթի դեպքում նվաճել ամբողջ տարածաշրջանը: Լեզգիների արշավանքները գնալով սկսեցին պարբերական դառնալ՝ միաժամանակ ընդլայնվեցին նրանց ավարառության սահմանները: Կուրի ձախափնյա շրջանները ասպատակելով՝ նրանք ձեռնամուխ եղան Արցախի ու հարակից գավառների ամայացմանը: Ի թիվս այդ գավառների, տուժեց նաև Զակամը. «Եւ այսպէս գրգռեալ ամ յամէ ասպատակ սփռեալ յայս կողմ և յայն կողմ Կուր գետոյն յերկրին Շաքուայ և Ղապալու և Գասանու նահանգին մինչեւ մերձ ի Շամախի քաղաք: Իսկ յայսմ կողմանէ յոլովք ի նահանգէն Ղազախու, որ է Ախստեվու՝ և ի երկրէն Ամիրշամ Շատինլուէն որ են Զակամներն»⁴⁴: Լեզգիների զինված խմբերը ավերելով ու թալանելով իրենց հանդիպած բոլոր բնակավայրերը՝ հասնում են մինչև Սևանա լճի շրջակայք⁴⁵: Բնակչության մի մասը տարվում էր ստրկության և վաճառվում, իսկ լեռներում և այլ անվտանգ վայրերում ապաստանած բնակչությունը ծանր զրկանքների գնով մի կերպ պահպանում էր գոյությունը: Գավառների փաստացի կառավարիչ հանդիսացող մահմեդական ցեղապետերն անկարող եղան արդյունավետ դիմադրություն կազմակերպել: Զակամը լեզգիների կողոպուտին ու գերեվարությանն է ենթարկվում նաև 1720 թ.⁴⁶: Վերին Զակամի և Միափոր գավառի

⁴² Թ. Մինասյան, նշվ. աշխ. էջ 117:

⁴³ А. К. Бакиханов, *Гюлистан-и Ирам*, Баку, 1991, с. 63.

⁴⁴ Նսայի Հասան-Ջալալյանց, *Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի*, Ստեփանակերտ, 2007, էջ 51: Այսուհետև՝ Նսայի պատմիչ:

⁴⁵ Մ. Չամչյանց, *Հայոց պատմություն*, հ Գ, Երևան, 1984, էջ 784:

⁴⁶ Մայր Յուզակ հայերեն ձեռագրաց, հ. Գ, կազմեց՝ Օ. Եղանեան, Երևան, 2007, էջ 434:

կառավարիչ Մեհրաբի խանը⁴⁷ 1719 թ. փորձեց զսպել լեզգիներին⁴⁸, սակայն դատելով հետագա տարիներին շարունակվող նրանց արշավանքներից, խանի ջանքերը արդյունք չեն տվել:

Գավառի վրա լեռնականների արշավանքները կրկնվեցին նաև հետագա տարիներին: Ձեռագիր մի Ավետարանի հիշատակարանում՝ թվագրված 1722 թ., կարդում ենք. «...գրեցաւ ի դառն եւ վերջացեալ ժամանակի որոյ (յորում) լեզգին եկաւ Գանջոյ, Պարտոյ, Խաչենոյ, Վարանդոյ, Շաքոյ, Շամախոյ, Վարաստանոյ, Զակամայ շորեքանկիւն երկիրն, ամէն ասպատակեալ աւերեցին...»⁴⁹: Լեզգիների կողոպուտին հաջորդեց 1722 թ. գանձակցիներին օգնության գնացած վրացական զորքերի ավարառութիւնը: Համաձայն Եսայի պատմիչի, տարածաշրջանը ենթարկվում է սաստիկ կողոպուտի, ինչպիսին նույնիսկ լեզգիները չէին իրականացրել. «...ազգն վրաց, առաւել անողորմ քան զԿովկասայինսն...»⁵⁰: Ավարառության են ենթարկվում Գանձակի շրջակայքից մինչև Արցախ ընկած բնակավայրերը «...սփռեցան ի լերինս և ի ծորակս և յարձակ վայրս երկրի Զակամու, Շամքորոյ, Գանջապասանու, Ոսկանապատու, Քուրաքչայու, և Պարտայու, մինչև ի Գուլստան գեղն և ի գետն Դրդու»⁵¹:

Օգտվելով Սեֆյան Իրանի ճգնաժամից և համաձայնության գալով Ռուսաստանի հետ՝ օսմանյան զորքերը 1724 թ. սկսեցին Իրանին ենթակա հյուսիսային շրջանների նվաճումը: Ի թիվս հյուսիսարևելյան Հայաստանի գավառների՝ Զակամն օսմանցիներին անցավ 1725 թ.⁵²:

Օսմանյան զորքերի արշավանքն ու նվաճումներն ուղեկցվում էին հայ բնակչության գերեվարութեամբ: Վերջիններս ստրկության էին վաճառվում Կոստանդնուպոլսի շուկաներում⁵³: Այս ամենի հետևանքով, առանց այդ էլ մոտ երկու տասնամյակ ավերվող տարածաշրջանը բավականին մարդաթափ եղավ:

Նոր նվաճված տարածքներում թուրքերը ձեռնամուխ եղան աշխարհագրի անցկացման, որի արդյունքներն ամփոփված են «Գանձակ-Ղարաբաղի էյալեթի 1727 թ. ընդարձակ դաֆթարում»⁵⁴: Հյուսիսարևելյան Հայաստանի շրջանները

⁴⁷ ՄՄ 3813, տող 496բ:

⁴⁸ Մանր ժամանակագրություններ, XII-XVIII դդ., հ. I, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 289:

⁴⁹ Բարխուդարեանց, էջ 233:

⁵⁰ Եսայի պատմիչ, էջ 61:

⁵¹ Նույն տեղում:

⁵² Ա. Աբրահամյան, Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ուսական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1953, էջ 114:

⁵³ Մ. Չամչյանց, նշվ., աշխ. էջ 783:

⁵⁴ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri, TT_d, sıra nu: 903, Tapu Tahrir Defteri (այսուհետև՝ BOA):

ընդգրկված են **Խլխնայի լիվայի մեջ**: Այն իր հերթին բաժանվում է 9 նահիյեներին՝ **Խլխնա, Հասանսու, Թավուս, Ախնջի, Ասրիկ, Ղարաղայա, Թուրգանլար, Վերին Զական, Ներքին Զական**: Վերջին երեք նահիյեները համապատասխանում են Զական գավառին, ուստի անդրադառնանք դրանց: Գավառի մի քանի գյուղեր, որոնք այլ աղբյուրներում չեն հանդիպում և հետագա տարիներին լքվել են, դժվար է տեղորոշել: Այնուհանդերձ, բնակավայրերի ճնշող մեծամասնությունը բավականին հարուստ պատմական անցյալ ունեցող գյուղեր են: Ստորև կներկայացնենք վերոնշյալ երեք նահիյեների գյուղերը ըստ հարկատուների թվաքանակի⁵⁵:

Թուրգանլար նահիյեն⁵⁶ Վերին Զականի հետ միասին

Թուրգանլար նահիյեում հիշատակվում է հայտնի **Մեղիքզադա** գյուղը և վերջինիս մեջ մտնող **Քըլբաշ (կամ Ղըլբաշ)** մազրան⁵⁷: Այստեղ հաշվառված է 23 հարկատու⁵⁸: **Ղարաքեշիշ** գյուղը և **Գունաբաղան** մազրան դատարկ են⁵⁹: Մոտակայքում գտնվող բնակեցված գյուղերից է **Շընըք** գյուղը և **Իսիդերե** մազրան⁶⁰ 10 հարկատուներով: Շընըք գյուղի մոտակայքում գտնվում է **Առինջ(°)** քըշլաքը (նաև ղշլաղ՝ ձմեռանոց), որտեղ հաշվառված է 13 մուսուլման հարկատու: Վերջիններս ձմեռում են Շընըք գյուղի տարածքում և հարկերը վճարվում են գյուղի հետ համատեղ⁶⁰:

Թուրգանլար նահիյեում գտնվող Շընըքբեյիսե(° (Շաթաքբեյիսե,° Շաթաղբեյիսե°) գյուղը ունի 12 հարկատու⁶¹:

Նահիյեի առավել բնակեցված գյուղերից է **Բոյուք Քարամուրաղ**՝ նշանավոր **Մեծ Ղարամուրատ** գյուղը՝ 57 հարկատուներով: Գյուղում հաշվառված է նաև 2 ջրաղաց⁶²: Մոտակայքում գտնվող **Ուզունթալա**⁶³, **Շեքերբեյ**⁶⁴ (հայկական աղբ-

⁵⁵ Բնագրի թարգմանությունը բարձր մակարդակով իրականացնելու համար մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտաշխատող Գեորգի Միրզաբեկյանին:

⁵⁶ Թուրգանլար և Վերին Զական նահիյեները հարկամատյանում ներկայացված են միասին: Հետագա շարադրամի տվյալները ցույց են տալիս, որ հեղինակները Վերին Զականի բնակավայրերը գրեթե ամբողջովին ներառել են Թուրգանլար նահիյեի մեջ:

⁵⁷ Հոդատարածք, որը գուրկ էր մշտական բնակությունից:

⁵⁸ BOA, էջ 283-284:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 284-285:

⁶⁰ Նույն տեղում:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 285:

⁶² Նույն տեղում, էջ 285-286:

⁶³ Նույն տեղում, էջ 286:

⁶⁴ Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, էջ 531:

յուրներում Շաքարբեկ), Բեդիշան՝ այլ անունով Լեշարթավիս⁶⁵ և Փոքր Ղարամուրատ գյուղերը դատարկված են⁶⁶: Բնակեցված գյուղերից հիշատակվում է Շաքարբեկ գյուղին հարակից Դելիթթաշ գյուղը⁶⁷ 5 հարկատուներով: Մեծ Շամլըք գյուղն ունի 10 հարկատու⁶⁸: Դատարկված են Պապաջան, Շահնազար, Արաֆխան, Կիրավանք, Բեքարսլան, Աքքելիսե⁶⁹ գյուղերը⁷⁰:

Ներքին Զական նահիյե

Նահիյեյում բնակեցված գյուղերն են՝ Քամանդար⁷¹, 31 հարկատու, Բուլանըք՝ 5 հարկատու, Լաֆարեկ, (Լղարակ) 16 հարկատու⁷², Քեշիշքենդ⁷³ գյուղը՝ 23 հարկատուներով: Գավառի մարդաշատ գյուղերից է Չարդաքը (Չարդախուլ) գյուղը՝ 44 հարկատուներով: Գյուղում կա նաև երկու ջրաղաց⁷⁴: Ներքին Զականի բնակեցված գյուղերից վկայված են նաև Չաքիր⁷⁵ գյուղը՝ 12 հարկատու⁷⁶, Ղազանչի գյուղը 22 և Զադա գյուղը 9 հարկատուներով: Զադա գյուղում գործում է նաև 1 ջրաղաց⁷⁷: Դատարկված են Աթաբեք, Սոյուք բուլաք, Սաթըշմըշ, Յասամալ⁷⁸, Չանախչի, Սամանլըք գյուղերը⁷⁹:

⁶⁵ Գյուղի տեղագրությունը տե՛ս Ս. Կարապետյան, նշվ. աշխ. էջ 85:

⁶⁶ BOA, էջ 286-287:

⁶⁷ Նախորդ էջում հեղինակները գյուղը հավանաբար վրիպմամբ ներկայացրել են իբրև մագրա:

⁶⁸ Բնակավայրի ավերակները հիշատակում է նաև Բարխուդարյանցը, տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 320: Բնակիչները դարավերջին լիել են գյուղը՝ հաստատվելով Շուվալեում: Տե՛ս Ս. Կարապետյան, նշվ. աշխ. էջ 300:

⁶⁹ Արդեն ավերակ դարձած գյուղի, գերեզմանոցի և մեծ եկեղեցու մասին վկայում է նաև Բարխուդարյանցը, տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 319:

⁷⁰ BOA, էջ 287-289:

⁷¹ Գյուղի հողատարածքները պատկանել են Խորանաշատի վանքին, ԺԸ դ. գյուղի բնակիչները տեղափոխվում են Շուվալե, իսկ գյուղատեղին ու վարելահողերը շարունակում են օգտագործել հարևան Լղարակի բնակիչները:

⁷² Գյուղը հետագա տասնամյակներում հանդիպում է Բադա ձևով: Բնակավայրն, ի տարբերություն հարակից հայկական մյուս գյուղերի, երկար ժամանակ պահպանել է իր գոյությունը: Սակայն 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների օրերին գյուղը մեծ կորուստներ է կրում, իսկ բնակչությունը ստիպված հեռանում է, տե՛ս Քաջբերունի, Բադա գիւղի աւերումը, Արարատ, 1910, №3-12:

⁷³ Քեշիշքենդ գյուղը, հավանաբար, համապատասխանում է Խորանաշատից ոչ հեռու գտնվող Իրիցշեն գյուղատեղին, տե՛ս Բարխուդարեանց, նշվ. աշխ., էջ 326:

⁷⁴ BOA, էջ 289-292:

⁷⁵ Զաքիր գյուղն է, որի մասին տե՛ս մանրամասն Ս. Կարապետյան, նշվ. աշխ. էջ 519:

⁷⁶ BOA, էջ 292-293:

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 293-294:

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 294:

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 295:

Թուրգանլար և Վերին Զական նահիյե				Ներքին Զական նահիյե			
Բնակեցված գյուղեր	Քրիստոնյա (հայ)	Մուսուլման	Դատարկված գյուղեր	Բնակեցված գյուղեր	Քրիստոնյա (հայ)	Մուսուլման	Դատարկված գյուղեր
Մեկիգադա	23		Ղարաֆեշիշ	Փամանդար	31		Աթաբեք
Շընըֆ (վերջինիս հետ Առինջ քըշլաֆ-13 մուսուլման)	10	13	Ուզունթալա	Լդարակ	16		Սոյոմ Բուլաֆ
Շընըֆֆեկիսե	12		Շաֆարբեկ	Քեշիշֆենդ	23		Սաթըլմըշ
Մեծ Ղարամուրատ	57		Բեդեշան (Լեշֆարթալիս)	Զարդախլու	44		Յասամալ
Դեկիգաշ	5		Փոքր Ղարամուրատ	Զագիր	12		Զանախշի
Մեծ Շամլըֆ	10		Պապաշան	Ղազանշի	22		Սամանլըֆ
			Շահնազար	Զադա	9		
			Արաֆիսան	Բուլանաֆ	5		
			Կիրավանֆ				
			Բեհարսլան				
			Աֆֆեկիսա				
Զական գավառի (Վերին և Ներքին) հարկատուների ընդհանուր թիվը							292
Հայ			279 (95,5%)	Մուսուլման			13 (4,5%)
Բնակեցված գյուղերի թիվը			14	Դատարկված գյուղերի թիվը			17

Այսպիսով ստացվում է, որ Զական գավառում⁸⁰ բնակեցված է ընդհանուր առմամբ 14 գյուղ: Դրանցից 13-ն ամբողջությամբ բնակեցված են հայերով: Շընըք հայաբնակ գյուղին կից գտնվող Առինջ(՞) քըշլաքում են միայն հաշվառված

⁸⁰ Նկատի ունենմ ամբողջական գավառը՝ Վերին և Ներքին:

մուսուլմաններ, որոնք փաստորեն ներառված են գյուղի կազմում, և հարկերը վճարում են գյուղացիների հետ: Ընդհանուր հարկատուների թիվը ամբողջ գավառում կազմում է 292 հոգի, որից 279 հայ⁸¹, 13 մուսուլման: Ընտանիքի միջին թվաքանակ ընդունելով 7-ը⁸², ընդհանուր կատարվող 2044 հոգի, որոնցից 1953 հայ, 91 մուսուլման: Այսինքն՝ Զակամ գավառի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը՝ 95,5%-ը հայեր են, իսկ 4,5%-ը մուսուլմաններ⁸³: Գավառի լքված գյուղերը 17-ն են⁸⁴, որը կազմում է ընդհանուր գյուղերի մոտ 55%-ը: Այս գյուղերի անմարդաբնակ դառնալը պայմանավորված է տարբեր հանգամանքներով: Դրանց մի մասը դեռևս ավելի վաղ էր դատարկվել՝ կապված զանազան գործոններով՝ պարսկա-օսմանյան պատերազմներ, համաճարակներ, վրացական զորքերի ավարառություն: Անկասկած, լեզգիների արշավանքի հետևանքով նույնպես բնակավայրերի մի զգալի մասը դատարկվել է⁸⁵: Հատկանշական է, որ նոր դատարկված գյուղերը հարկամատյանում հիմնականում ներկայացվում են որպես կարաչոռլուների կողմից ավերված բնակավայրեր: Նույն կերպ հեղինակները վարվել են նաև հարակից նահիյեների պարագայում: Կարաչոռլուների՝ դեպի տարածաշրջան արշավանքների վերաբերյալ վերոնշյալ տվյալները այլ աղբյուրներով չեն հաստատվում: Ամենայն հավանականությամբ, օսմանյան հարկամատյանի կազմողները լեզգիներին կարաչոռլու են կոչել: Այս պարագայում հնարավոր է, որ «կարաչոռլու» բառը գործածված է ոչ թե որպես էթնոնիմ, այլ սոցիոնիմ, այն է՝ ասպատակող ու ավարառու ցեղի ընդհանրական անուն: Հարկամատյանի՝ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները թեև ընդհանուր պատկերացում են տալիս երկրամասի ժողովրդագրական պատկերի վերաբերյալ, սակայն պետք է կարծել, որ իրականում բնակչության թիվն ավելին պետք է լիներ: Անկասկած, բնակչության մի հատված խուսափել է հարկահաններից: Կարելի է ենթադրել, որ մի մասը փախել է անմատչելի վայրեր, մի մասն էլ կաշառքների միջոցով խուսափել է հաշվառումից: Բացի այդ, տարածաշրջանում նոր էին ավարտվել ռազմական գործողությունները, և

⁸¹ Հարկամատյանում նշված է Բրիտոնյա ձևով:

⁸² Մասնագիտական գրականության մեջ՝ ֆնմվող ժամանակաշրջանի ընտանիքի միջին թվաքանակը տատանվում է 5-10 միջակայքում: Որպես հայկական ընտանիքի միջին թվաքանակ նախընտրել ենք 7-ը, որը կարծում ենք ավելի ընդունելի է, տե՛ս **Գ. Երանյան**, *Հայ ընտանիքի անդամների միջին թվաքանակն ըստ XV դ. ձեռագրերի հիշատակարանների*, Երևան, 2015: Տե՛ս **Մ. Մալխասյան**, *Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և առանձնահատկությունները Հայաստանում XVII դ. առաջին կեսին*, Հայագիտության հարցեր, 1 (7), Երևան, 2016, էջ 94-104:

⁸³ Տե՛ս վերոբերյալ աղյուսակը:

⁸⁴ Թվի մեջ ներառված չեն մագրաները:

⁸⁵ Օրինակ Պապազան գյուղը, որը բազմիցս հիշատակված է ոչ վաղ անցյալի ձեռագիր հիշատակարաններում, դափբարում ներկայացվում է որպես դատարկված:

բնակչությունը դեռևս լիարժեք չէր վերադարձել խաղաղ պայմանների կենսակերպին:

Այսպիսով, ժէ դ. ստեղծված բարենպաստ պայմանները դրական ազդեցություն ունեցան Զակամ գավառում բնակչության թվաքանակի աճի տեսանկյունից: Գավառում կատարվեցին շինարարական աշխատանքներ, ակտիվացավ հոգևոր կյանքը: Որպես ապահով վայր՝ այստեղ ապաստանեցին նաև այլ վայրերից հեռացած հայեր: Հին բնակավայրերը հետզհետե ավելի ընդարձակվեցին, հիմնադրվեցին նոր գյուղեր: Սակայն դարավերջին Սեֆյան տերության թուլացումը և լեզգիների պարբերաբար կրկնվող արշավանքները ծանր հետևանքների հանգեցրեցին: Մի շարք գյուղեր ավերվեցին, բնակչության մի մասը գերեվարվեց: Գավառը տուժեց նաև վրացական զորքերի կողոպուտից, որին հաջորդեց երկրամասի նվաճումը Օսմանյան կայսրության կողմից: Օսմանյան հարկացուցակի տվյալները կարևոր տեղեկություններ են պարունակում գավառի ժողովրդագրության, տնտեսության և այլ ոլորտներին առնչվող մի շարք հարցերի վերաբերյալ: Հարկամատյանի տեղեկությունները թույլ են տալիս պնդել, որ գավառը, թեև մեծապես տուժել է երկարատև ռազմական գործողություններից ու կողոպուտներից, այնուամենայնիվ, դեռևս պահպանել է բավականաչափ հայ բնակչություն: Քննվող ժամանակաշրջանում Զակամ գավառի հայկական բնակչությունը կազմում է բացարձակ մեծամասնություն:

ANDRANIK YESAYAN

THE PROVINCE OF ZAKAM IN THE 17TH CENTURY AND THE FIRST QUARTER OF THE 18TH CENTURY

Key words: Zakam province, Tavush, Ottoman Empire, tax register, Safavid Iran, Lezgins, demographic change, Armenian settlements, Muslims.

After the Persian-Ottoman sustained wars, from the second decade of 17th century, favorable conditions for demographic growth emerged in the Zakam province (currently, the territory of the province is part of the Getabek, Shamkor and Tovuz regions of the Republic of Azerbaijan). Construction works and activity in the spiritual life can be mentioned. As a result, Armenians from other places settled here, the old settlement was expanded, and new villages were founded. But the weakening of the Safavid Empire in the latter part of the century and the frequent Lezgin invasions led to grave consequences. Some villages were destroyed, and a part of the population was taken captive. The Ottoman Empire, in agreement with the Russian

side, occupied the entire region in 1725. The *Extensive Register of the Gandja-Karabakh Provinces* submitted in 1727 by the Turks contains important information on the demographic and economic situation in Zakam. The study of its data demonstrates that despite the unfavorable conditions and the recent wars, the province Zakam preserved numerous Armenian population which formed an absolute majority.

АНДРАНИК ЕСАЯН

ПРОВИНЦИЯ ЗАКАМ В 17 – ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ 18 В.

Ключевые слова: Закам, Тавуш, лезгины, Сефевидская Персия, Османская империя, Пространный реестр Гянджа-Карабахской провинции, армянское население.

Созданные в 17 в. благоприятные условия положительно сказались с точки зрения прироста населения провинции Закам (в настоящее время территории провинции входят в состав Гетабегского, Шамкорского и Товузского районов Республики Азербайджан). В провинции проводились строительные работы, активизировалась духовная жизнь. Здесь нашли убежище также армяне из других местностей. Старые поселения постепенно расширялись, основывались новые деревни. Однако ослабление в конце века империи Сефевидов и неоднократные нашествия лезгинов привели к тяжелым последствиям. Ряд деревень были разрушены, часть населения взята в плен. За этим последовала оккупация региона Османской империей. «Пространный реестр Гянджа-Карабахской провинции» составленный в 1727 г. турками, содержит важную информацию по ряду вопросов, касающихся демографии и экономики провинции Закам. Изучение данных показывает, что, несмотря на то что провинция сильно пострадала, там, тем не менее сохранилось многочисленное армянское население, составлявшее абсолютное большинство.